

VROEGE SCHAATSAFBEELDINGEN

Nelly Moerman

Eindopdracht UvA mastermodule 'Arm en Rijk in de Middeleeuwen'
Docente: Wendelien van Welie-Vink

2011

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

INHOUDSOPGAVE

	<i>pagina</i>
Inleiding	3
Vraagstelling	4
Methode	5
Resultaten	6
Discussie	10
Iconclass	10
Schaatstechniek	10
Hoe kan een foutieve beoordeling tot stand komen?	13
Schaatsafbeeldingen en ijs in religieuze teksten	14
Een sneeuwpop in de marge	17
Slotbeschouwing	18
Samenvatting en conclusies	19
Bijlage I - Literatuur	20
Bijlage II - Resultaat zoektocht naar vroege schaatsafbeeldingen	25

ISBN/EAN: 978-90-805290-0-7 (cor)

© Copyright N. Moerman 2011

Dit verslag is gemaakt volgens de geldende regels van de Universiteit van Amsterdam.

Reproductie is toegestaan op individuele basis en uitsluitend voor eigen gebruik.

Reproductie voor andere doeleinden of ter verkoop is niet toegestaan. Delen van de tekst mogen worden geciteerd onder de voorwaarden van bronvermelding en een correcte citatie.

Informatie: Nelly Moerman

Doude van Troostwijkstraat 54

1391 ET Abcoude

nmoerman@planet.nl

Inleiding

In Nederland kan het schaatsenrijden als volkssport nummer één beschouwd worden. Dat geldt niet alleen voor de huidige winter, dat is al eeuwen lang het geval en de weerslag daarvan is waar te nemen in de beeldende kunst. Winterse ijstaferelen en afbeeldingen van schaatsenrijders en schaatsenrijdsters zijn ruim vertegenwoordigd in teken-, prent- en schilderkunst.¹ Met name in de zeventiende eeuw zijn er veel ‘wintertjes’ geproduceerd en de naam van Hendrick Avercamp (1585-1634) kan niet ongenoemd blijven.² In het kader van de huidige module *Arm en rijk in de Middeleeuwen* werd de aandacht gericht op de middeleeuwen. Zouden er in de middeleeuwse kunst ook zoveel ijstaferelen te vinden zijn? Het is een vraag die voor de hand ligt en die de aanleiding vormde voor een oriënterend onderzoek.

Aan het rijden op ijzeren schaatsen is een lange ontwikkeling voorafgegaan. Oorspronkelijk gleed men op zogenaamde ‘glissen’.³ Dit waren glijders gemaakt van dierenbotten. Meestal betrof het een scheenbeen van een koe of van een paard. Het bot werd over de lengte glad gemaakt en aan de uiteindes boorde men een gat, dwars op de lengterichting. Met een riem of touw werd de glis aan de voet bevestigd en zo kon er op het bevroren water gegleden worden. Bij opgravingen in Zeeland en bij Dordrecht zijn nog glissen teruggevonden.⁴

De oudst bekende afbeelding van een ijstaferel is weergegeven in de rand van een manuscript uit de Bodleian Library in Oxford (Bijlage II nr. 1). Het betreft een psalter uit het begin van de 14^e eeuw afkomstig uit Vlaanderen. Langs de onderrand van de maand februari wankelt een figuurtje met uitgestrekte armen. Mogelijk staat hij op schaatsen, terwijl sommigen menen dat het glissen zijn. Zijn metgezel zit op een kaakslede en prikt zich met behulp van twee prikstokken een weg vooruit.

Bij kenners en schaatsverzamelaars is de afbeelding uit het Bodleian manuscript algemeen bekend. Een tweede overbekend schaatstaferel is de houtsnede van de ongelukkig op het ijs gevallen Lydwina van Schiedam (Bijlage II nr. 2). Deze

¹ Meijerman 1967; Van Straaten 1977; Tan, 1967.

² Moerman, *Het ijsgezicht nader bekeken*, 2008.

³ Blauw 2001, pp.45-50; Küchelmann en Zidarov 2005; Braakman 2006.

⁴ Lauwerier en van Klaveren in: Van Heeringen 1995, pp.200-203.

afbeelding wordt dikwijls als illustratie gebruikt in schaatsboeken.⁵ De houtsnede is voor het eerst afgedrukt in 1498, terwijl Lydwina zelf leefde van 1380 tot 1433. Lydwina is afgebeeld met duidelijk herkenbare schaatsen aan haar voeten en op de achtergrond maakt een man een zwierige beweging die erop duidt dat hij aan het schaatsen is. De vraag of Lydwina daadwerkelijk geschaatst heeft kan bediscussieerd worden, maar de houtsnede uit de 15^e eeuw laat duidelijk zien dat er althans in die tijd geschaatst werd op een manier die ook nu nog beoefend wordt.

Vraagstelling

Het tijdsverloop tussen het handgeschreven manuscript in de Bodleian Library en de Lydwina-houtsnede is ruim anderhalve eeuw. Dat is een opmerkelijk groot tijdsinterval. Wanneer in aanmerking genomen wordt dat het schaatsenrijden is ontstaan in de Lage Landen, is het opvallend dat er uit die periode zo weinig afbeeldingen bekend zijn. Zouden er niet meer schaatsafbeeldingen te vinden zijn? Bij het stellen van deze vraag is het logisch om als volgende stap daarnaar op zoek te gaan. De vraag die het uitgangspunt is geworden in deze module luidt dan ook: *Bestaan er meer vroege schaatsafbeeldingen?*

Wanneer afbeeldingen gevonden zouden worden, dan kunnen daar vervolgvragen aan gekoppeld worden: Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen de eventueel te vinden afbeeldingen. Is er sprake van een duidelijke beeldtraditie? Zouden er conclusies getrokken kunnen worden ten aanzien van de materialen waaruit de schaats is opgebouwd en over de schaatstechniek zelf? Wat is de positie van de vrouw in de schaatsafbeeldingen? Is er verschil in de afbeelding van ijs in religieuze en profane teksten? Het moge duidelijk zijn dat meerdere invalshoeken mogelijk zijn. Voor het onderzoek in de module *Arm en rijk in de Middeleeuwen*, is gekozen voor de brede aanpak. Het zwaartepunt kwam te liggen bij het zoeken naar vroege schaatsafbeeldingen in het algemeen.

⁵ Buttingha Wichers 1888, p.81; Bijlsma, Verbeek 1982, p.7; Looman 1944, titelblad en pp.26-27; Schutter 1907, p.5; Whedon 1988, pp.22-23.

Methode

Voor een snelle oriëntatie zijn in eerste instantie boeken bekeken op de aanwezigheid van schaatsafbeeldingen en vervolgens is gezocht in digitaal toegankelijke databases met 'medieval illuminated manuscripts'. Tabel 1 bevat een overzicht van de boeken die doorzocht zijn en in Tabel 2 zijn de belangrijkste digitale sites vermeld.

Tabel 1. Bestudeerde boeken op schaatsafbeeldingen

<i>Auteur</i>	<i>Jaar</i>	<i>Titel</i>	<i>Schaatsafb</i>
Byvank/ Hoogewerff	1922	Noord-Nederlandse miniaturen in handschriften der 14 ^e , 15 ^e en 16 ^e eeuwen	-
Lyna	1933	Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530	-
Randall	1966	Images in the margins of Gothic manuscripts	+
Winkler	1978	Die Flämische Buchmalerei des 15. und 16. Jahrhunderts	-
Hansen	1984	Kalenderminiaturen der Stundenbücher	+++
Dogaer	1987	Flemish miniature painting 15th and 16th centuries	-
Randall	1997	Medieval and Renaissance manuscripts Walters Art Gallery	-
Smeyers	1998	Vlaamse miniaturen 8 ^e tot midden 16 ^e eeuw	-
Willemsen	1998	Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden	++++
Henisch	1999	The medieval calendar year	++
Bruijnen/ Janssen	2002	De vier jaargetijden in de kunst van de Nederlanden 1500-1750	+

De boeken in Tabel 1 zijn gekozen op geleide van algehele bekendheid en bewezen betrouwbaarheid. Het betreffen overzichtswerken die in de loop der jaren vele malen als referentie gebruikt zijn. De periode die de boeken gezamenlijk bestrijken, loopt van de 8^e eeuw tot en met de 16^e eeuw.

In de laatste kolom van Tabel 1 is aangegeven in welk boek een schaatsafbeelding werd aangetroffen. Uit het overzicht blijkt dat vooral in de boeken met kalenderafbeeldingen en in het boek met afbeeldingen van kinderspeelgoed, een positief resultaat werd gescoord. Dit gegeven werd gebruikt bij het doorzoeken van de digitale databases.

De digitale sites zijn bekeken op de kalenderafbeeldingen van de drie wintermaanden december, januari en februari. Er is gebruik gemaakt van zoekwoorden als ijs/ice en schaats/skate, de sterrenbeelden steenbok, waterman en vissen, en de werken van de maand. Wanneer het mogelijk was, werden ook twee Iconclass-codes gebruikt, te weten: 1) 43 C 24 4 = skates (winter) en 2) 43 C 73 7 = playing children with snow and ice. Voor het samenstellen van een chronologisch overzicht is gebruik gemaakt van de meest recente gegevens over productieperiode of het productiejaar van de betreffende afbeelding.

Tabel 2. Sites met afbeeldingen

<i>Nr</i>	<i>Site</i>	<i>Organisatie</i>
1	http://www.kb.nl/manuscripts/	KB manuscripten
2	http://www.imagesonline.bl.uk	British Library Images online
3	http://corsair.morganlibrary.org/	Pierpont Morgan Library
4	http://liberfloridus.cines.fr/	Liber Floridus
5	http://images.bnf.fr/jsp/index.jsp	Bibliothèque nationale de France
6	http://www.kb.dk/	E-manuscripts The Royal Library Kopenhagen
7	http://www.bildindex.de	Bildindex Kunst und Architectur
8	http://www.e-codices.unifr.ch	E-codices Library of Switzerland
9	http://www.digital-collections.de/	Munich Bayerische Staatsbibliothek

Resultaten

Voor het onderzoek was een beperkt tijdsbestek beschikbaar en dat heeft in belangrijke mate de detaillering van de resultaten beïnvloed. In eerste instantie zijn de boeken bekeken afkomstig uit de universiteitsbibliotheken UvA en VU, en de KB in Den Haag. Het doorzoeken van de sites vergde veel tijd en is om die reden onvolledig gebleven. Sommige sites zijn alleen ‘gescand’. Het feit dat iedere site een eigen systematiek heeft, is als problematisch ervaren. Er bestaat een groot verschil in toegankelijkheid tussen de verschillende sites. Wel dient opgemerkt te worden dat na een aantal pogingen een gewenning optreedt. Het eigen vertrouwen neemt toe en de sites kunnen wat makkelijker doorzocht worden. Opvallend is het ontbreken van de uniformiteit bij de

zoekwoorden. Zo wordt soms ‘winter’ niet apart vermeld, maar moet gezocht worden bij de ‘seizoenen’. In het merendeel van de sites is het niet mogelijk met Iconclass te zoeken. De Koninklijke Bibliotheek maakt hierop een gunstige uitzondering. De site van de KB is overzichtelijk, informatief en scoort hoog op de gebruiksvriendelijkheid.

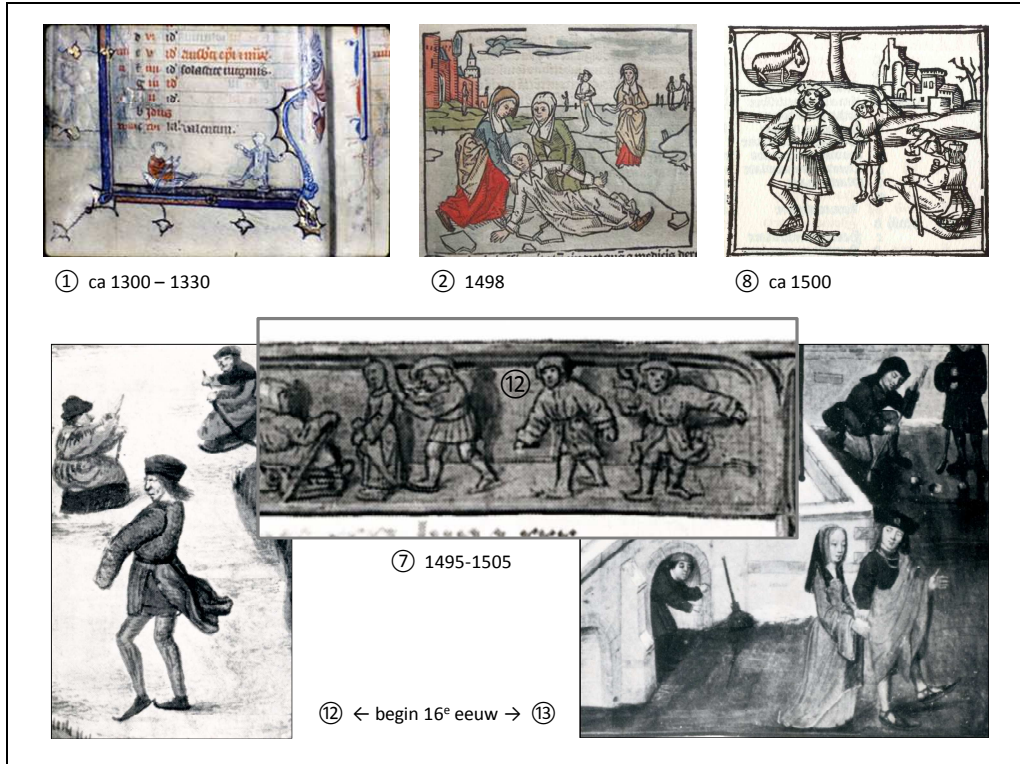
Tijdens de zoektocht in boeken en op sites zijn dertien afbeeldingen gevonden. Deze zijn in chronologische volgorde weergegeven in Tabel 3. De bijbehorende schaatsafbeeldingen met verdere details zijn weergegeven in de Bijlage II. Twee afbeeldingen zijn houtsneden (nrs. 2 en 8) en de overige elf zijn afkomstig uit geïllumineerde manuscripten. Bij nadere beschouwing vielen er twee af. De afbeelding nr. 10 bleek geen schaatsenrijder te zijn, maar een man die op trippen staat. Bij afbeelding nr. 5 werd het schaatsenrijden weliswaar gedetailleerd omschreven, maar de auteur had bij zijn beschrijving geen afbeelding opgenomen. Wegens het ontbreken hiervan is deze vermelding niet verder meegenomen. Van de overige elf afbeeldingen was in zes gevallen onomstotelijk sprake van schaatsafbeeldingen (nrs. 1, 2, 7, 8, 12, 13) en in vijf afbeeldingen (nrs. 3, 4, 6, 9, 11) was dat twijfelachtig.

Tabel 3. Resultaten zoektocht naar schaatsafbeeldingen*

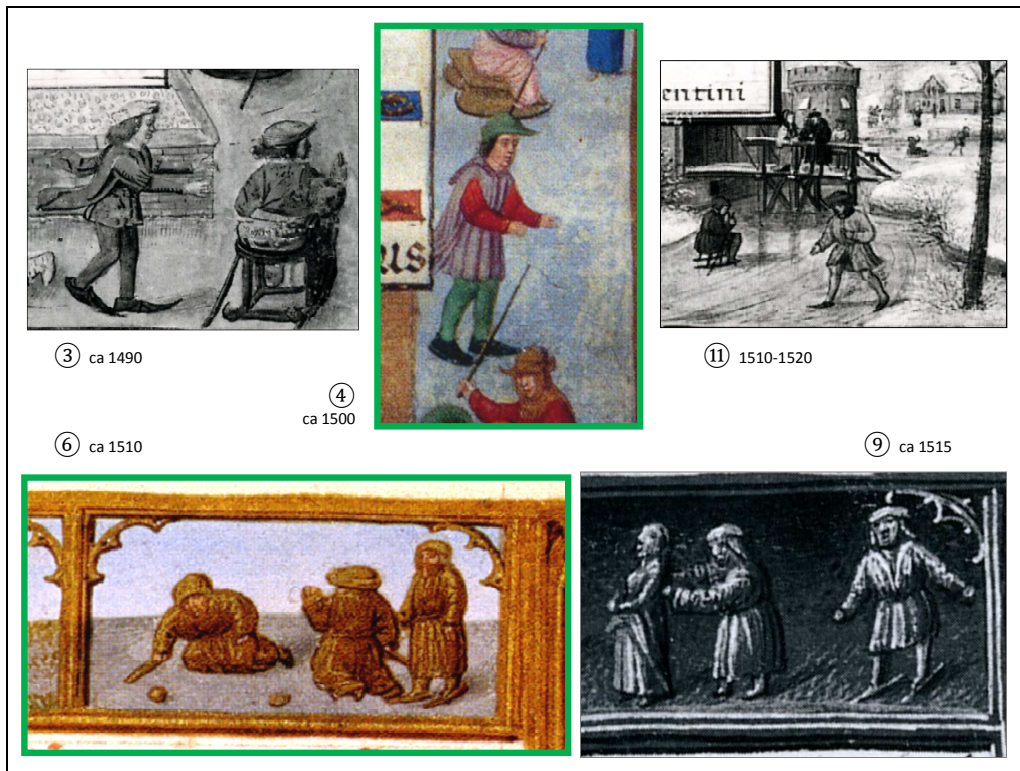
<i>Nr</i>	<i>Object – locatie</i>	<i>Jaartal</i>	<i>Schaatsafb.</i>		
1	Vlaams psalter Ms Douce 5, Bodleian Lib., Oxford	1320-1330	ja		
2	Lydwina van Schiedam, houtsnede	1498	ja		
3	January Vlaams getijdenboek, British Lib., London	ca 1490		?	
4	Croy-Arenberg getijdenboek, Edingen	ca 1500		?	
5	Vlaams getijdenboek, Bayer. Staatsb., München	ca 1500	ja	?	geen
6	Breviarium Mayer van den Bergh, Antwerpen	ca 1500		?	
7	Breviarium Eleonora van Portugal, M.52 Morgan	1495-1505	ja		
8	Der Scaepherders Kalengier, Gent	1513	ja		
9	Spinola getijdenboek, Getty Mus., Los Angeles	ca 1515		?	
10	Da Costa Hours, M.399 Morgan Lib., New York	ca 1515			nee
11	Book of Hours, M.307 Morgan Lib., New York	ca 1520		?	
12	Vlaams getijdenboek, Öster. Nat. Bib., Wenen	begin 16e	ja		
13	Vlaams getijdenboek, Mus. Brukenthal, Sibiu	begin 16e	ja		

*) Afbeeldingen weergegeven in Bijlage II

Overzicht 1: Zes schaatsafbeeldingen

Overzicht 2: Vijf schaatsafbeeldingen met een vraagteken

Van de vijf afbeeldingen waar het schaatsen twijfelachtig is (zie Overzicht 2), zou in drie gevallen positief geoordeeld kunnen worden (nrs. 3, 4, 11). De voetbekleding heeft weliswaar de vorm van een grote schoen, maar uit andere afbeeldingen blijkt dat die in de mode geweest moeten zijn. Zo is het aanbieden van een manuscript aan Philips de Goede diverse malen afgebeeld met een hofhouding waar iedereen op ‘long-toe shoes’ staat (Afb. 1).⁶ Het is denkbaar dat deze mode ook tot uitdrukking komt bij de weergave van schoeisel op het ijs.⁷ Argumenten om de figuren met de lange schoenen als schaatsend te classificeren zijn: 1) de houding van de betreffende man, waarbij met armen en benen wordt aangegeven dat het niet gewoon lopen is, 2) het wapperen van de kleding, dat een zekere beweging verbeeldt en 3) de afbeelding van een binding op de voet. De lijnen die op de wreef bij elkaar komen, zijn in andere afbeeldingen op een overeenkomende wijze afgebeeld bij ondergebonden schaatsen (zie nrs. 2 en 8).

Afb. 1 Aanbieding manuscript aan Philips de Goede

De twee overige randversieringen (nrs. 6 en 9) zijn weliswaar beschreven als schaatsen en ijsvermaak, maar of de kinderen echt aan het schaatsen zijn, is zeer twijfelachtig. Een groot probleem bij de beoordeling is de slechte kwaliteit van de afbeeldingen. De twee afbeeldingen (nrs. 6 en 9) hebben een overeenkomende omlijsting. Dit doet vermoeden dat ze uit dezelfde werkplaats afkomstig zijn. De menselijke figuurtjes zijn allemaal even statisch afgebeeld, er is geen wapperende kleding te zien en wat er onder de voeten aan de voorkant en aan de achterkant uitsteekt, is opmerkelijk lang. Er valt eerder te denken aan een soort glijplankjes, dan een schaats waarmee zijwaarts afgezet moet worden zoals gebruikelijk is bij schaatsen. In de

⁶ De bekendste is de hierboven afgebeelde miniatuur van Rogier van der Weyden, Ms. 9242 fol. 1, Brussel, bibliothèque national de Belgique: De aanbieding van een manuscript aan Philips de Goede in de *Chroniques de Hainaut*, vol 1. De afmetingen van het miniatuur binnen het frame zijn 148 bij 197 millimeter (Campbell 2006, p.89).

Hansen (1984) geeft in zijn boek een aantal afbeeldingen met ‘Schnabelschuhen’, afb.1, 53, 63, 77, 72, 77, 72, 78. In het boek van Margaret Scott (2007) is een foto opgenomen van een lange gepunte schoen uit de archeologische collectie van het Museum London, daterend uit de tijd laat 1300.

⁷ In de schaatsverzamelkring *De Poolster* beschouwt met deze als ‘snavel-schaatsen’. Niko Mulder, ‘Ten IJse, schaatstechniek anno 1534’ in : *Kouwe drukte*, jrg.14, 2010, nr 39, pp.28-32.

figuren is weinig uitdrukking van een beweging te bespeuren en zeker geen afzet in zijwaartse richting.

Discussie

Iconclass

Tijdens het onderzoek bleek dat in de meeste sites niet gezocht kon worden met Iconclass. Het in Nederland ontwikkelde classificatiesysteem dateert reeds uit de 50-er jaren van de vorige eeuw. Het bevat 28.000 mogelijkheden tot iconografische codering.⁸ Theoretisch gesproken zou dit een makkelijke ontsluiting moeten geven van een grote hoeveelheid beeldmateriaal. De voorwaarde daarbij is dat het systeem in brede kring toegepast wordt bij de ordening van het materiaal en dat is niet het geval. De voordelen die zo'n coderingssysteem zouden kunnen opleveren, worden kennelijk niet algemeen onderkent, of het coderen wordt als te bezwaarlijk ervaren. Toch is het opvallend, dat auteurs die over de middeleeuwen schrijven, wel van indeling en systematiek lijken te houden. Jansen-Sieben (1989) en Willemsen (1998) hebben achterin hun boeken schematische overzichten opgenomen en maken daarmee het door hen bestudeerde terrein toegankelijk. Hansen heeft in zijn overzicht *Kalenderminiaturen der Stundenbücher (1984)* bij ieder lemma voor de duidelijkheid zelfs een tekening opgenomen. Hoewel ze dus alle drie duidelijke voorstanders zijn van een ordening van hun materiaal, gebruiken zij daarvoor geen Iconclass-codering.

Schaatstechniek

Ten aanzien van de schaatstechniek is het moeilijk om vaste conclusies te trekken. Verschillende redenen zijn daarvoor aan te wijzen. Het beeldmateriaal is te weinig, te divers en te slecht van kwaliteit. Toch kunnen een paar dingen gezegd worden. Met uitzondering van Lydwina van Schiedam (nr. 2) zijn de vrouwen statisch afgebeeld. Ze staan rechtop en het lijkt alsof ze in beweging gehouden worden door een man (nrs. 7, 9, 13). In de gravure *Schaatsfeest bij Mechelen (1559)* van Peeter van der Borcht (Afb. 3) zijn veel van dit soort man-vrouw koppels weergegeven. De man is steeds met schaatsen afgebeeld, terwijl dat bij de vrouw niet duidelijk is. Hoewel de prent van een

⁸ <http://www.iconclass.nl/>

latere datum is, valt een bijzonderheid te vermelden die voor een verdere interpretatie van de schaatstechniek van belang is. Linksonder in de gravure is een vrouw bezig achterover te vallen. Met haar rechtersoet heeft zij nog contact met het ijs, terwijl haar linkervoet al los in de lucht zwaait (Afb. 2). In de uitvergroting is te zien, dat het linker ‘plankje’ waarop zij gestaan heeft, achterblijft op het ijs. Omdat deze bevinding ook in andere prenten is teruggevonden, valt het te verdedigen dat de statisch afgebeelde vrouwen op losse glijplankjes staan en niet zelf schaatsen. Later zal Hendrick Avercamp (1585-1634) wel schaatsende vrouwen afbeelden. Of de vrouw in de Noordelijke Nederlanden eerder geëmancipeerd was op het ijs dan in de Zuidelijke Nederlanden, valt niet met zekerheid vast te stellen. Echter, op grond van het nu beschikbare materiaal lijkt daar een sterke aanwijzing voor te bestaan.

Afb. 2 Detail: Vrouw valt achterover, het glijplankje blijft op het ijs liggen.

Afb. 3 Peeter van de Borcht, *Schaatsfeest bij Mechelen*, 1559

Een tweede opmerking ten aanzien van de schaatstechniek betreft de houding van de man, die met over elkaar geslagen armen op één been een buitenbocht maakt, terwijl het andere been naar achteren is weggestrekt. In de Lydwina houtsnede is in het midden op de achtergrond een dergelijke figuur te zien (Afb. 4). Deze houding is bekend geworden onder de naam ‘Dutch roll’ en is in latere jaren door diverse kunstenaars afgebeeld (zie Afb. 5-8). Het is een houding waarmee de schaatser aantoont in een perfecte balans een sierlijke beweging te kunnen uitvoeren. Tegenwoordig wordt door ijsdansers en schoonrijders een buitenwaartse bocht nog steeds beoefend, maar in deze vorm, met de

Afb. 4 Detail Lydwina houtsnede

over elkaar geslagen armen, is de ‘Dutch roll’ in vergetelheid geraakt.

Afb. 5 Goethe schaatsend op de Mainz bij Frankfurt, 1862

Afb. 6 Gilbert Stuart, *The Skater*, 1782

Afb. 7 W. Darling (?), *Dutch Roll*, 1772

Afb. 8 Rembrandt, *De schaatsenrijder*, c. 1639

Bij het bestuderen van de schaatstechniek dient rekening gehouden te worden met de productiemethode en de werkwijze van de kunstenaars. Het was gebruikelijk dat men met modellen werkte en deze konden lange tijd in roulatie blijven.⁹ Dit impliceert dat de afbeelding niet een weergave hoeft te zijn van de feitelijke realiteit op dat moment, maar gebaseerd kan zijn op een vroegere periode. In dit verband valt ook het hergebruik van houtblokken te memoreren. Bij Schaapherderkalenders is aangetoond dat uit kostenbesparing dezelfde houtblokken jarenlang gebruikt zijn.¹⁰ Zo kon een middeleeuwse traditie zich voortzetten tot in de zeventiende eeuw. De afbeeldingen 9 en 10 zijn hiervan een voorbeeld. In de decembermaand uit de almanak van 1640 zijn schaatsers te zien met een middeleeuwse uitstraling. De sterke vormovereenkomst met de afbeelding van een schaapherderkalender uit 1513 valt niet te ontkennen.

Afb. 9 Schaapherderkalender 1513

Afb. 10 Almanak 1640

⁹ Van den Akker, Haveman e.a. 2006

¹⁰ Salman 1999, pp.172-173

Hoe kan een foutieve beoordeling tot stand komen?

Van de dertien gevonden afbeeldingen viel er één af waarbij een nadere toelichting

wenselijk is. Het is de afbeelding bij de maand januari in het getijdenboek MS 399 van de Morgan Library (nr.10 in Tabel 3 en Bijlage II). Een man staat voor een besneeuwd landschap dik ingepakt tegen de kou met zijn armen over elkaar, de handen in de mouwen gestoken. Bij de officiële beschrijving op de site staat vermeld dat de man aan het schaatsen is: *Male figure ... skates on frozen river in winter landscape.*¹¹

Wanneer echter de man nader bekeken wordt,

blijkt hij niet op schaatsen, maar op trippen te staan. Hoe kan zo'n vergissing gemaakt worden?

Een aantal factoren zou een rol kunnen spelen. Het zou denkbaar zijn dat de beoordelaar geen eigen ervaring heeft met schaatsenrijden, en vanuit die onwetendheid een foutief oordeel velt. Ook zou de beoordelingsfout kunnen berusten op een gewone vergissing. Misschien is het verkeerde vakje aangekruist, de 's' van skate ligt dichtbij de 't' van trip. Maar er is nog een derde mogelijkheid, het betreft de beïnvloeding vanuit het beeldmateriaal zoals dat in het eigen mentale systeem is opgeslagen. Deze beïnvloeding verloopt meestal op een onbewust niveau.

Over het algemeen wordt bij kunstbeschouwing en bij het kunsthistorisch onderwijs, veel aandacht besteed aan het vinden van ontleningen. Men probeert een afbeelding uit het verleden te vergelijken met materiaal uit een latere tijd en zoekt naar vormovereenkomsten. Het vinden van ontleningen wordt soms beïnvloeding genoemd. Dat er bij het waarnemen ook beïnvloeding mogelijk is door dingen die men zelf eerder heeft gezien, daar bestaat binnen het kunsthistorisch vakgebied nauwelijks aandacht voor. Gedurende het hele leven worden beelden waargenomen en opgeslagen in het eigen mentale systeem. Het is denkbaar dat dit materiaal op een bewust dan wel een onbewust niveau, een nieuwe waarneming kan beïnvloeden.

¹¹ Pierpont Morgan Library MS.399 fol. 3r

Mogelijk is de foutieve vermelding in de Morgan Library te herleiden tot zo'n onbewust beïnvloedingsproces. Reeds is beschreven dat er meerdere afbeeldingen zijn te vinden waarbij een man met de armen over elkaar op schaatsen rijdt (Afb. 5-8). Iemand die Goethe in perfecte balans heeft zien schaatsen op de Mainz in Frankfurt (Afb. 5), kan dit beeld vastgehouden hebben.¹² Het beeld kan bewust, dan wel onbewust, weer beschikbaar komen bij de beoordeling van een miniatuur waarin een man is afgebeeld, met de armen over elkaar staande in een winters landschap. Het valt natuurlijk niet te bewijzen dat onbewuste beïnvloeding de oorzaak van de vergissing is, maar meer aandacht voor dit soort psychologische mechanismen zou wenselijk zijn.

Schaatsafbeeldingen en ijs in religieuze teksten

Bij het doorzoeken van de boeken werd al snel duidelijk dat de schaatsafbeeldingen vooral voorkwamen in relatie tot kalenderafbeeldingen. Naslagwerken als psalters, getijdenboeken en brevieren hebben voorin dikwijls een kalender. De kalenderminiaturen tonen seizoensgebonden bezigheden. De wintermaanden december, januari en februari kunnen opgefleurd zijn met randversieringen van spelende kinderen die zich op het ijs vermaken (Bijlage II nrs. 6 en 7). Ook zijn winterse stadsgezichten afgebeeld waarin de stadsbewoners op een dichtgevroren gracht diverse vormen van ijspret beoefenen (Bijlage II nrs. 3 en 4). Bij de uitbeelding van seizoensgebonden activiteiten bestaan er locale verschillen. Zo wordt in de Nederlandse schaapherderkalender, die in Antwerpen bij Vosterman gedrukt is in 1513, de maand december opgesierd met een houtsnede waarop geschaatst wordt (Bijlage II nr. 8). In de oorspronkelijke Franse schaapherderkalender *Kalendrier des Bergiers* gedrukt in Parijs bij Guy Marchant in 1491, wordt echter niet geschaatst in de winter, maar is men druk bezig met bakken, braden en lekker eten in huiselijke kring.¹³

Bij het doorzoeken van manuscripten zijn in religieuze teksten geen schaatsafbeeldingen gevonden. Zou er een verschil bestaan met profane teksten? Het

¹² Lewes 1867, pp.105-108

¹³ De oudste schaapherderkalender is de Franse *Kalendrier des Bergiers* gedrukt in Parijs bij Guy Marchant in 1491. (Pleij 1991, pp.145-148) De oudste Nederlandstalige kalender is *Der Scaepherders Calengier* uit 1511 gedrukt in Brussel bij Thomas van der Noot. Daarna verschenen er edities in andere steden. De kalender van 1513 gedrukt in Antwerpen door Willen Vosterman is in facsimile uitgegeven met een inleiding van Braekman (1985). Schaapherderkalenders waren populair en groeiden in de loop der jaren uit tot ware almanakken. De schaapherder is een fictieve figuur. Volgens de natuur moet een mens 72 jaar worden en om dat te bereiken worden door de schaapherder allerlei gezondheidsadviezen en leefregels gegeven. (Pleij 2007, p.611)

maakt de indruk alsof er een regel of voorschrift heeft bestaan om het wereldse schaatsen te vermijden in religieuze teksten. In de schilderkunst maakt Hieronymus Bosch (ca 1450-1516) hierop een uitzondering. Hij schildert wel schaatsers in zijn religieuze voorstellingen.¹⁴ In twee van zijn drieluiken heeft hij schaatsers afgebeeld. Op het linkerzijlук van de *De verzoeking van de Heilige Antonius* (ca 1500) wordt de heilige over een brug heen geholpen (Afb. 11). Op het ijs voor de brug schaatst een duivels figuur, een soort vogel met een brief in zijn snavel. Hij is op weg naar drie onzure types die onder de brug schuilen, en die bij nader inzien geïdentificeerd kunnen worden als een monnik, een beer en een rat.¹⁵

Ook in de *Tuin der Lusten* (1510-15) heeft Hieronymus Bosch schaatsers afgebeeld op het rechterzijlук, dat *de Hel* moet verbeelden (Afb. 12). Een naakte man staande op een schaats, stevent rechtaf op een wak waarin een andere schaatser reeds ten onder is gegaan. Iets lager schaatst in tegenovergestelde richting een duivel, gewapend met boog en pijlen. Bax stelt in zijn verklarend boek over Jeroen Bosch, dat de kenmerken van het schaatslopende duiveltje iets vertellen van de zonden van de drie schaatsenrijders (de derde schaatser is buiten afb.12). De boog, waarmee de pijlen afgeschoten worden, zou een zinnebeeld van de verkwisting zijn.¹⁶ De algehele boodschap is duidelijk: het schaatsen is gevaarlijk en bovendien des duivels.¹⁷

Afb. 11 *Verzoeking van de Heilige Antonius*, detail linker paneel, c. 1500

Afb. 12 *De Hel*, rechterpaneel uit de *Tuin der Lusten*, detail, 1510-1515

¹⁴ Later zal Pieter Bruegel de Oude (ca 1525-1569) dat ook doen in bijvoorbeeld de *Volkstelling te Bethlehem* (1566). Op dit schilderij zijn Jozef en Maria met Jezus afgebeeld in een eigentijdse winterse omgeving, terwijl op de achtergrond op een bevroren rivier een aantal schaatsers is te onderscheiden.

¹⁵ Bax 1949, pp.10-17; Van Waadenoijen 2007, p.83.

¹⁶ Bax 1956, pp.114-115.

¹⁷ Herman Pleij noemt ook de duivelse activiteit bij het schaatsen. Naar aanleiding van Lidwina van Schiedam schrijft hij: 'De overgave aan aards genot brengt de mens ten val. De duivel speelt hierbij een actieve rol.' (Pleij 1988, p.234)

Over de schaats in de schilderijen van Hieronymus Bosch valt op te merken dat die is opgebouwd uit een glij-ijzer met een houten voetstapel, aan de voorkant uitlopend in een punt. Het ijzer is aan de voorzijde om het hout gebogen. In het hout zitten drie dwarsgaten. Door de gaten is een binding gemaakt ter bevestiging aan de voet. Wiebe Blauw heeft in zijn boek *Van Glis tot Klapschaats* dergelijke schaatsen als archetype beschreven.¹⁸

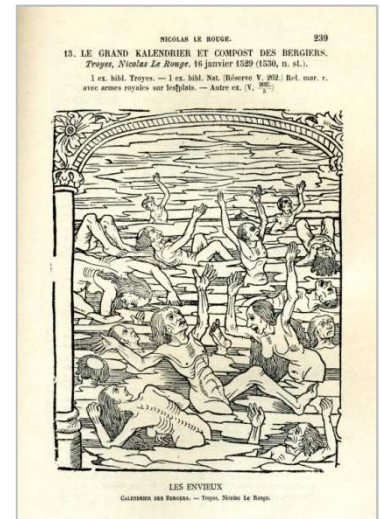
In het huidige onderzoek zijn schilderijen buiten beschouwing gelaten, het moet echter duidelijk zijn dat Hieronymus Bosch een relatie legt tussen de hel en duivelse activiteiten aan de ene kant, en aan de andere kant het ijs en het schaatsen daarop. Zou het verband van schaatsen met hel en duivel de reden zijn voor het ontbreken van schaatsafbeeldingen in religieuze teksten?

Afb. 13 De straf van ongelovigen en ketters, Getty Ms 30, fol.14v

Afb. 14 Straf van onkuise priesters en nonnen, Getty Ms 30, fol. 24v

Afb. 15 Kalendrier des Bergier 1491, *Les Envieux* ingevroren in het ijs.

Zekerheid hebben we niet, maar in de manuscripten die bij dit onderzoek zijn doorzocht is deze relatie nergens gevonden. Wel zijn afbeeldingen gevonden waarop het ijs in de hel in een ander verband is afgebeeld (afb. 13-15). Op de site van het Getty Museum is het door Simion Marmion geïllustreerde manuscript *Les visions du Chevalier Tondal* digitaal te bewonderen (MS 30). Het manuscript dateert uit 1475 en is geschreven in opdracht Van Margaretha van York (1446-1503). Het betreft het verhaal van een ridder die in een diepe droom visioenen heeft over een reis naar hel en hemel onder leiding van een engel. Het verhaal is reeds in de 12^e eeuw opgeschreven in het

¹⁸ Blauw 2001, p.57.

Latijn door een Ierse monnik en het zou een inspiratiebron zijn geweest voor Dante. In het manuscript zijn twee afbeeldingen waarop de zondigen in het ijs zitten vastgevroren. Op fol. 14v zijn het de ongelovigen en de ketteren (Afb. 13), en op fol. 24v zijn het de onkuise priesters en nonnen (Afb. 14). Een soortgelijke afbeelding komt voor in de oudste Schaapherderkalender uit Frankrijk. In de *Kalendrier des Bergier* (1491) is een houtsnede opgenomen waarop is afgebeeld hoe ‘Les envieux’ in het ijs ingevroren zijn en in totale ellende hun straf moeten verduren (Afb. 15).¹⁹

Een sneeuwpop in de marge

Nog een enkele afbeelding is het vermelden waard. Het betreft het manuscript Ms KA 36, fol 78v uit de KB in Den Haag. Tegenover de *Arma Christi* is in de marge een sneeuwpop getekend die boven een vuurpot zit (afb.16).

Dit zou in allegorische zin duiden op de vergankelijkheid der dingen. Bij het bekijken van het gehele manuscript blijken er meer van dit soort vreemde tekeningen voor te komen. Twee coïterende apen bevinden zich recht onder een miniatuur van de genadestoel met God de vader, de gekruisigde Christus en de Heilige Geest. Op een andere pagina kijkt vanuit de zijmarge een voorovergebogen naakte man tussen zijn benen door naar Christus bij het laatste avondmaal. De tekeningen doen nog het meest denken aan een dwarsliggende puber die krabbels maakt in de marges van een mooi boek.

Afb. 16 Sneeuwpop boven vuurpot, Ms KA 36, fol 78v KB Den Haag

Van Moerkerken die reeds in 1904 promoveerde op het onderwerp ‘Satire in de Nederlandse kunst’, heeft veel van deze ‘drolleriën’ nagetekend. Hij komt duidelijk voor zijn mening uit en spreekt van *...talrijke vogels en dieren, somtijds van ietwat obscenen aard. De viezigheden zijn vaak op zeer zonderlingen plaats aangebracht.*²⁰ Müller oppert de mogelijkheid dat dit soort drolleriën een visuele autonomie hebben en dat het misschien de expressie van de verluchter op het moment zelf is.²¹ Hij geeft meerdere

¹⁹ Monceaux 1896, p.286.

²⁰ Van Moerkerken 1904, pp.211-212.

²¹ Müller 1995, pp.23-31.

voorbeelden van randversieringen waarin werelds vermaak is uitgebeeld, tegenover de tekst van gewijde boeken. In zijn voorbeelden echter, zijn de droleriën volledig geïntegreerd in de randversiering. In het manuscript in de KB staan ze volledig los. Hoe het ook zij, in het boek in de KB komt behalve de sneeuwpop, verder geen ijs of sneeuw voor. Vanwege de bijzondere tekeningen in de marges lijkt verdere bestudering van het manuscript zeker de moeite waard.

Slotbeschouwing

De huidige studie diende binnen het tijdsbestek van één module afgerond te worden. In relatief korte tijd zijn meer vroege schaatsafbeeldingen bijeen gebracht, dan ooit tevoren. Het merendeel van de afbeeldingen is rond 1500 gemaakt. De oudste afbeelding dateert van 1320-1330. Het tijdvak van anderhalve eeuw tussen de eerste en de tweede schaatsafbeelding blijft een intrigerende periode. Waarom zouden uit die vroege periode niet meer afbeeldingen overgeleverd zijn? De gravure van het *Schaatsfeest bij Mechelen (1559)* door Peeter van der Borcht (Afb. 3) is weliswaar van later tijd, maar opvallend in de afbeelding is de grote mensenmassa op het ijs. Het lijkt alsof de hele bevolking van Mechelen op het ijs aanwezig is, een deel als toeschouwer terwijl een ander deel aan het schaatsen is. Wanneer het zo'n groot sociaal gebeuren was, dan is het nauwelijks voorstelbaar dat uit de vroege periode niet meer schaatsafbeeldingen te vinden zijn. De voortzetting van het huidig onderzoek waarbij niet alleen naar uitbreiding, maar ook naar verdieping gestreefd zou moeten worden, lijkt dan ook meer dan wenselijk.

Samenvatting en conclusies

Middels een gestructureerde zoektocht in boeken en op digitale sites, is gezocht naar middeleeuwse schaatsafbeeldingen. Dit leverde in eerste instantie dertien afbeeldingen waarvan er twee afvielen. De overige elf afbeeldingen omvatten: twee houtsneden in vroeg drukwerk en negen afbeeldingen in geïllustreerde handgeschreven manuscripten.

Op één na, betrof de voorstelling een onderdeel van een kalenderversiering. In zes gevallen was er duidelijk sprake van schaatsen, in vijf was dat dubieus. Op grond van contextafhankelijke criteria kunnen van de laatste vijf, drie afbeeldingen als schaatsafbeeldingen beschouwd worden. Deze criteria zijn: 1) een atypische niet-lopen houding, 2) wapperende kleding die snelheid suggereert, 3) aanwezigheid van tekening op de voet die overeenkomt met een schaatsbinding. In de resterende twee gevallen is niet goed te analyseren waarop de figuren staan en hoe ze zich voortbewegen: glijdend, lopend of schaatsend. De beoordeling wordt bemoeilijkt door de slechte beeldkwaliteit.

Het merendeel van de afbeeldingen is afkomstig uit de periode rond 1500. De vroegste afbeelding dateert van 1320-1330, de twee laatste afbeeldingen in deze serie zijn afkomstig uit het begin van de 16^e eeuw. Opvallend is het tijdsinterval tussen de oudste schaatsafbeelding en de daarop volgende. In deze vroege periode van anderhalve eeuw zijn geen schaatsafbeeldingen gevonden.

Bij de afbeeldingen gemaakt in de zuidelijke Nederlanden bestaat er een verschil in de weergave van mannen en vrouwen. De mannelijke schaatser slaat actief de benen uit, terwijl de vrouw statisch is afgebeeld. De vrouw staat rechtop met haar voeten waarschijnlijk op twee 'glijplankjes'. Zij wordt steeds door een mannelijke partner voortgeduwd. Een zelfstandig schaatsende vrouw komt in de bestudeerde periode in de zuidelijke Nederlanden niet voor.

Naar aanleiding van een verkeerde beoordeling op een digitale site, is toegelicht hoe op een onbewust niveau, beïnvloeding mogelijk is door het in eigen mentale systeem opgeslagen beeldmateriaal uit een vroegere tijd. Voor dit psychologische proces bestaat binnen het kunsthistorisch terrein weinig aandacht. Gepleit is voor het voortzetten en uitbreiden van de studie.

BIJLAGE I

Literatuur

Van den Akker, Haveman 2006

P.B.M. van den Akker, M. Haveman, *Ateliergeheimen: over de werkplaats van de Nederlandse kunstenaar vanaf 1200 tot heden*, Lochem 2006.

Bax 1949

D. Bax, *Ontcijfering van Jeroen Bosch*, 's-Gravenhage 1949.

Bax 1956

D. Bax, *Beschrijving en poging tot verklaring van het tuin der onkuisheidtriëluk van Jeroen Bosch, gevolgd door kritiek op Fraenger*, Amsterdam 1956.

Blauw 2001

W. Blauw, *Van glis tot klapschaats: Schaatsen en schaatsenmakers in Nederland, 1200 tot heden*, Franeker 2001.

Braakman 2006

E. Braakman, *Gissen met Glissen: een verzamelwerk over benen schaatsen*, Uitgave eigen beheer 2006.

Braekman 1985

Der scaepherders kalengier: een Vlaams volksboek, naar het unieke exemplaar van de Antwerpse druk door Willem Vorsterman van 1513, [inleiding W.L. Braekman], Brugge 1985.

Brandhorst, Broekhuijsen-Kruijer 1985

J.P.J. Brandhorst en C.H. Broekhuijsen-Kruijer, *De verluchte handschriften en incunabelen van de Koninklijke Bibliotheek: een overzicht voorzien van een iconografische index*, 's-Gravenhage 1985.

Bruijnen, Huys Janssen 2002

Y. Bruijnen, P. Huys Janssen e.a., *De vier jaargetijden in de kunst van de Nederlanden 1500-1750* [tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch], Zwolle 2002.

Buttingha Wichers 1888

J. van Buttingha Wichers, *Schaatsenrijden*, 's-Gravenhage 1888.

Bijlsma, Verbeek 1982

H. Bijlsma, K. Verbeek, *Niet over één nacht ijs. Geschiedschrijving van de schaatssport in Nederland ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Nederlandsche Schaatsenrijders Bond*, Amersfoort 1982.

Byvanck, Hoogewerff 1922-1925

A.W. Byvanck en G.J. Hoogewerff, *Noord-Nederlandse miniaturen in handschriften der 14^e, 15^e en 16^e eeuwen*, delen 1-3, 's-Gravenhage 1922-1925.

Camille 1992

M. Camille, *Image on the edge: the margins of medieval art*, London 1992.

Campbell 2006

L. Campbell, 'Rogier van der Weyden and manuscript illumination' in: Morrison and Kren, *Flemish manuscript painting in context*, Los Angeles 2006, pp. 87-102.

Dekeyzer 2004

B. Dekeyzer, *Layers of illusion. The Mayer van den Bergh Breviary*, [Catalogus] Gent-Amsterdam 2004.

Dogaer 1987

G. Dogaer, *Flemish miniature painting in the 15th and 16th centuries*, Amsterdam 1987.

Gerritsen e.a. 1991

W.P. Gerritsen, A. van Gijsen en O.S.H. Lie, *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*, Hilversum 1991.

Hansen 1984

W. Hansen, *Kalenderminiaturen der Stundenbücher: mittelalterliches Leben im Jahreslauf*, München 1984.

Henisch 1999

B.A. Henisch, *The medieval calendar year*, Pennsylvania 1999.

Hoogewerff 1963

G.J. Hoogewerff, *Enkele verluchte getijdenboeken tussen 1375 en 1425 in de Nederlanden ontstaan*, Amsterdam 1963.

Jansen 1950

B.M.L.J.M. Jansen, *Het Nederlandse boek 1300-1800*, [tentoonstelling catalogus] 's-Gravenhage 1950

Jansen-Sieben 1989

Ria Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*, Utrecht 1989.

Korteweg, Chavannes-Mazel 1980

A.S. Korteweg en C.A. Chavannes-Mazel, *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek. Acht eeuwen verluchte handschriften*, 's-Gravenhage 1982.

Küchelmann 2005

H.C. Küchelmann en P. Zidarov, *Let's skate together! Skating on bones in the past and today*, [Proceedings 4th meeting ICAZ Worked Bone research Group at Tallinn. 26th-31th of August 2003] Tallinn 2005.

Lauwerier, van Klaveren 1995

R.C.G.M. Lauwerier en H.W. van Klaveren, 'Bewerkt Bot', in: M. van Heeringen e.a.(red), *Vroeg-Middeleeuwse ringburgwallen in Zeeland*, Goes 1995.

Lewes 1867

G.H. Lewes, B.W.E. von Kaulbach, *Goethe's female characters, from the original drawings of William Kaulbach*, London 1867

Looman 1944

H.J. Looman, *Het boek van de schaats*, Amsterdam 1944.

Lyna 1933

F. Lyna, *De Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530*, Brussel-Amsterdam 1933.

Van Marle 1906

R. van Marle, 'Vijftiende-eeuwsche voorstelling der twaalf maanden', *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 4 (1906) pp. 70-74.

Meijerman 1967

A.M. Meijerman, *Hollandse winters*, Hilversum 1967.

Moerkerken jr 1904

P.H. van Moerkerken jr, *De satire in de Nederlandse kunst der middeleeuwen*, 1904.

Moerman 2008

N. Moerman. *Het ijsgezicht nader bekeken. Hendrick Avercamp (1585-1634) zijn artistieke ontwikkeling en mogelijke voorbeelden*. Amsterdam 2008.

Monceaux 1896

H. Monceaux, *Les Le Rouge de Chablis: calligraphes et miniaturistes, graveurs et imprimeurs. Étude sur les débuts de l'illustration du livre au XVe siècle*, Tome I, Paris 1896.

Morrison, Kren 2004

E. Morrison and T. Kren (eds), *Flemish manuscript painting in context, recent research*. [Based on symposia held at the J.Paul Getty Museum, Los Angeles and the Courtauld Institute of Arts, London 2004], Singapore 2004.

Müller 1995

M. Müller, *Fonctions du profane et du 'ridiculum' dans l'enluminure medievale*, *Histoire de l'art*, vol. 29-30 1995, pp. 23-31.

Obbema 1991

P.F.J. Obbema, 'Kalenders geven meer dan heiligendagen alleen', in: Gerritsen e.a., *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*, Hilversum 1991, pp.131-133.

Pleij 1988

H. Pleij, *De sneeuwpoppen van 1511: stadscultuur in de late middeleeuwen*, Amsterdam, 1998, pp. 231-241.

Pleij 1991

H.Pleij, 'De oudste schaapherderskalender (1511) teruggevonden', in: W.P. Gerritsen e.a., *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur*, Hilversum 1991, pp.145-148.

Pleij 2007

H. Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*, Amsterdam 2007.

Randall 1966

L.M.C. Randall, *Images in the margins of gothic manuscripts*, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1966.

Randall 1997

L.M.C. Randall, *Medieval and renaissance manuscripts in the Walter Art Gallery*, Baltimore, London, 1989.

Salman 1999

J. Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: de almanak als lectuur en handelswaar*, Zutphen 1999.

Salman en Brandenburg 1993

J.L. Salman en J.A. Brandenburg, *Teken van de tijd: maans en seizoenvoorstelling van de Middeleeuwen tot 1800*, [tekst bij verjaardagskalender] 's-Gravenhage 1993.

Schotel 1873

G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw*, dl I, Haarlem 1873.

Scott 2007

M. Scott, *Medieval dress and fashion*, London 2007.

Schutter 1907

J.A. Schutter, *Leidraad bij de beoefening van de beginselen van het schoon- en kunstrijden*, Groningen 1907.

Smeyers, van der Stock 1997

M. Smeyers, J. van der Stock, *Vlaamse miniaturen voor vorsten en burgers 1475-1550*, [catalogus] Gent 1997.

Smeyers 1998

M. Smeyers, *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16e eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament*, Leuven 1998.

Van Straaten 1977

E. van Straaten, *Koud tot op het bot. De verbeelding van de winter in de zestiende en zeventiende eeuw in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1977.

Tan 1967

S.C.A. Tan, *Schaatsen*, Bussum 1967.

Testa 1992

J.A. Testa, 'Illuminated and decorated medieval manuscripts in the university library, Utrecht. An illustrated catalogue. Koert van der Horst', [bookreview] in: *the Sixteenth Century Journal*, vol 23, no 1 (Spring 1992), pp. 165-167.

Testa 1994

J. A. Testa, 'An unpublished manuscript by Simon Bening', *The Burlington Magazine*, vol. 136, no 1096 (July 1994), pp. 416-426.

The Hague, KB, KA 36

Getijden en gebedenboek van Johanna van Brabant, ca 1390
Auteur: Willem van Hildegarsberch
Illustrator: Jan van Woluwe?

Waadenoijen 2007

J. van Waadenoijen, *De 'geheimtaal' van Jheronimus Bosch. Een interpretatie van zijn werk*, Hilversum 2007.

Whedon 1988

J. Whedon, *The fine art of ice skating: An illustrated history and portfolio of stars*, New York 1988, pp. 22-23.

Willemsen 1998

J.M.F. Willemsen, *Kinder delijt. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*, Nijmegen 1998.

Winkler 1978

F. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei des XV. Und XVI. Jahrhunderts: Künstler und Werke von den Brüdern Van Eyck bis zu Simon Bening*, Amsterdam 1978.

BIJLAGE II

Resultaat zoektocht naar vroege schaatsafbeeldingen

①

c. 1320-1330

Vlaams psalter, MS Douce 5, f 1v

The Bodleian Library, University of Oxford

Gent, perkament, 95 x 65 mm

De afbeelding is een detail uit de maand februari van een Vlaams psalter. Langs de onderrand gaat een kind op schaatsen, evenwicht zoekend met de armen zijwaarts. Een ander kind zit op een kaakslede en prikt zich voorwaarts met zijn prikstokken.

Bron: B.A. Henisch, *The medieval calendar year*, 2002 p.199.

②

1498

Lydwina van Schiedam

Brugman Vita alme virginis Lijdwine, druk Otgier Nachtegael te Schiedam

De val van Lydwina op het ijs. Dit is de tweede houtsnede uit een serie van twintig die het levensverhaal van Lydwina van Schiedam (1380-1433) verbeeldt.

Bron: Museum Catharijneconvent, Utrecht, cat.nr. BMH i 44

③

Fig. 1-2. January. Winter Sports. Book of Hours, Flemish, c. 1490. The British Library, London, Add. MS 18852, fol. 2 recto. By permission of The British Library.

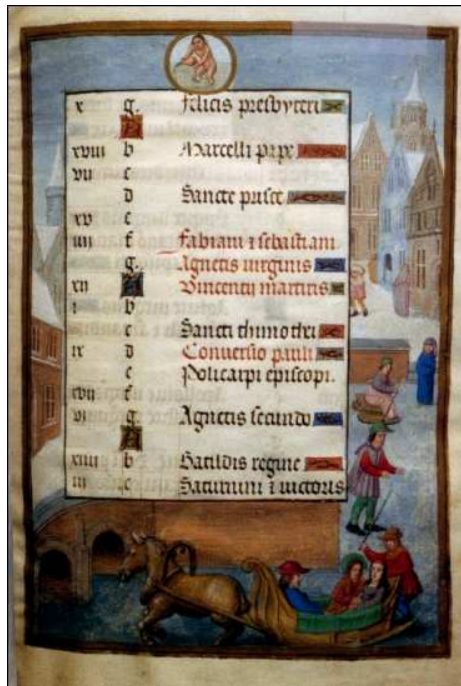
c. 1490

Januari, Vlaams getijdenboek, The British Library, London

Add. MS 18852, fol. 2 recto

Bron: Henisch, *The medieval calendar year*, 2002, p. 5 fig. 1-2.

④

c. 1500

Januari uit het Croÿ-Arenberg getijdenboek, Collectie hertogen van Arenberg

Bron: Bruijnen, *De vier jaargetijden in de kunst van de Nederlanden 1500-1750*, 2002

p. 39 fig. 21; M. Smeyers en J. van der Stock, *Vlaamse miniaturen voor vorsten en burgers 1475-1550*, [Cat.tent.] Gent 1997, p. 130-133, nr. 6.

Nrs. 3 en 4 zijn twee stadsgezichten. De bevroren gracht, de brug met bogen en de straat met de middeleeuwse huizen op de achtergrond komen sterk overeen. In beide voorstellingen is een schaatser (?) met grote schoenen afgebeeld. De onderrand van hun kleding wappert en dat wekt de indruk alsof ze vaart hebben. Met name in afbeelding nr. 3 is de binding op de voet duidelijk te zien.

⑤

[geen afbeelding]

Vlaams getijdenboek van de meester van 'Hortulus Animae'; rond 1500
München Bayerische Staatsbibliothek cod. lat. 28 346; f 16r

Fol. 16r december: in de bovenrand twee jongens die op het ijs een houten slee voorttrekken. Op de slee zit een volwassene met een kind op schoot, die de hand vasthoudt van de moeder die ernaast loopt. In het midden een man die schaatst, wandelaars kijken toe. [tekst overgenomen uit Hansen]

Bron: Hansen, *Kalenderminiaturen der Stundenbücher*, 1984 p. 216, 214.

⑥

c. 1510

Breviarium Mayer van den Bergh

Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh, inv.946; f 7r

Gent-Brugge; Simon Bening/ Gerard Horenbout / Maximiliaanmeester; ca 1510
 Perkament; 22,4 x 16,0 cm

Fol. 7r december: twee groepen spelende kinderen ter weerszijde van het sterrenbeeld Ram, links twee kinderen op een slee voortgetrokken door twee andere, terwijl een derde de slee duwt. Rechts drie kinderen waarvan twee geknield een balspel spelen, een derde kind kijkt toe, staande op iets wat geïnterpreteerd kan worden als een soort langwerpige glijders.

Bron: Willemsen, *Kinder delijt: Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*, p.333 A 42; M. Smeyers en J.van der Stock, *Vlaamse miniaturen voor vorsten en burgers 1475-1550*, Gent 1997, pp. 70-71.

⑦

1495-1505

Breviarium van Eleonora van Portugal

New York, Pierpont Morgan Library, M.52; f 7v

Gent-Brugge; Simon Bening/Gerard Horenbout/Maximiliaanmeester; ca 1500-1510

Perkament; 24,0 x 17,0 cm

Fol. 7v december: in de bovenmarge spelende kinderen, de drie jongetjes aan de rechterkant lijken te schaatsen, terwijl het meisje dat voortgeduwd wordt door een jongen ook iets onder haar voeten lijkt te hebben.

Bron: Willemsen, *Kinder delijt: Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*, p.241 afb 191, p.333 A41.

⑧

c. 1500

Maand december in 'Der Scaepherders Kalengier'

Houtsnede; Antwerpse druk door Willem Vorsterman van 1513

Linksboven in een cirkel een ram als het sterrenbeeld voor de maand december. In een winters veld zijn vier jongemannen bezig op het ijs. Rechtsvoor zit iemand op een prikslee, rechts op de achtergrond is iemand neergeknield om de schaatsen onder te binden. Linksvoor en in het midden twee knapen die op schaatsen lijken te staan. De man linksvoor maakt met zijn rechervoet een afzet, en lijkt een buitenbocht naar links te maken. De man in het midden is tamelijk statisch afgebeeld. Zijn opgeheven arm wijst in de richting van de hemel.

Bron: Braekman, *Der Scaepherders Kalengier: een Vlaams volksboek, naar het unieke exemplaar van de Antwerpse druk door Willem Vosterman van 1513*, Brugge 1985.

⑨

c. 1515

Spinola-getijdenboek

Los Angeles, J. Paul Getty Museum, MS 83 (Ludwig IX-18); f 7r

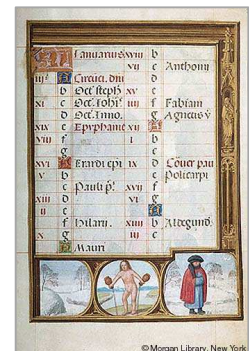
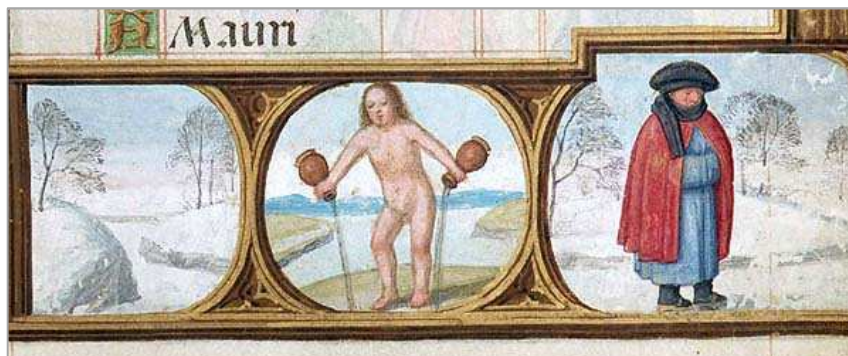
Gent-Mechelen; Gerard Horenbout/Meestert van Jacobus IV van Schotland/Meester van het Dresdens gebedenboek/Gebedenboekenmeester/Meester van de Bijbel van Lübeck; ca. 1515.

Perkament; 23,2 x 16,6 cm

Fol. 7r december: in de bovenmarge spelende kinderen, kaakslede, een meisje dat door een jongen wordt voortgeduwd, de jongen aan de rechter kant staat mogelijk op langwerpige glijplankjes.

Bron: Willemsen, *Kinder delijt: Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden*, p.78 afb 40, p.333 A43.

⑩

c. 1515

Da Costa hours

New York, Pierpont Morgan Library MS M.399, fol. 3r

De maand januari is herkenbaar aan het sterrenbeeld waterman, dat in de onderrand van de pagina is afgebeeld met ter weerszijde twee winterlandschappen. Voor het rechter landschap staat een man dik ingepakt, met de armen over elkaar. Aan zijn voeten draagt hij trippen. De site geeft de foutieve vermelding: 'male figure ... skates on frozen river within winter landscape.'

Bron: <http://corsair.morganlibrary.org/>

⑪

1510-1520

Getijdenboek met de initialen G.G.

New York, Pierpont Morgan library, M.307; f 2r

Brugge, omgeving Simon Bening; 1510-1520

Perkament; 7,6 x 5,5 cm

In de marge-illustratie van de maand februari is een slotgracht afgebeeld. Op de voorgrond gaat een man of jongen over het ijs. Aan de houding en kleding te oordelen, heeft hij vaart. Aan zijn voeten draagt hij grote schoenen, mogelijk schaatsen. Verder naar achteren een jongen op een prikslee. Twee toeschouwers op de slotbrug kijken naar het ijsvermaak. Op de achtergrond spelen kinderen met een slee op het ijs.

Bron: Willemsen, *Kinder delijt* 1998, p.117 afb. 88, p.340 A112.

⑫

begin 16^e eeuw

Vlaams getijdenboek; begin 16^e eeuw

Wenen, Österreichische National Bibliothek cod. 1858; f 2r

Fol. 2r januari: Op de voorgrond een hof met hoge muur en poort, waar hout gehakt wordt. Op de achtergrond een winterlandschap met een bevroren rivier waarop kinderen met priksleden en schaatsers. [beschrijving overgenomen uit Hansen]

Bron: Hansen, *Kalenderminiaturen der Stundenbücher*, 1984, p.234 en p.63 afb. 8.

⑬

eerste helft 16^e eeuw

Vlaams getijdenboek; eerste helft 16^e eeuw

Sibiu (Hermannstadt): Museum Brukenthal, Inv.nr. 1

Schlittschuhlauf und Ballspiel mit Golfschlägern auf dem vereisten Stadtgraben.

Fol. 3 januari: Een bevroren stadsgracht met op de voorgrond een voornaam gekleed paar, waarvan de man schaatsen aan zijn voeten heeft. Met zijn rechterhand pakt hij de linkerhand van de vrouw en hij lijkt haar mee te willen nemen. Het is niet duidelijk wat de vrouw aan haar voeten heeft en of ze misschien op iets staat. Vanonder de brug komt een kind die lijkt te grijpen naar een bezem die tegen de stenen van de brug is neergezet. Op de achtergrond zijn twee mannen aan het kolven, de meest rechtse kijkt toe met zijn stok in de hand, de linker man is erbij gaan zitten op een slee en is in volle overgave bezig zijn slag voor te bereiden.

Het boek was oorspronkelijk in bezit van de Abdij St. Margaretha bij Praag. Toen het klooster rond 1770 werd opgeheven, kwam het in de handel en is in Wenen door Brukenthal voor 130 Gulden gekocht. [beschrijving ten dele overgenomen uit Hansen]
Bron: Hansen, *Kalenderminiaturen der Stundenbücher*, 1984 pp. 223-4, pag. 63 afb.9.